

Günel Bayramova
ADU,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
gunelf@mail.ru

**Orta əsr Venesiya yazılı mənbələrində türk və ərəb
dillərinə aid ifadələrin işlənmə xüsusiyyətləri**

Açar sözlər: mədəniyyət, mənimsəmə, mental model,
etimologiya, kontaminasiya

Ключевые слова: культура, заимствование, ментальная
модель, этимология, контаминация

Key words: culture, adoption, mental model, etymology,
contamination

Avropaya türk dilinin gəlişi türklərin Balkan yarımadasında yerləşməsi, Osmanlı imperiyasının qurulması və onun Qərbin ən yaxın sərhədlərinə qədər kök salması mərhələsinə təsadüf edir. Məhz tarixi hadisələrin belə inkişafı bu mərhələyə qədər bir növ diqqətdən kənar qalan türk dilinin əhəmiyyətini xeyli dərəcədə artırır. Artıq Avropa türk dilinin hegemon olduğu yeni bir realıqla hesablaşmaq məcburiyyətində qalırdı. Əlbəttə, ilkin mərhələdə bu prosesin kütləvi şəkildə baş verdiyini demək olmaz. Çünki, hələ səlcuqlardan başlayaraq Yaxın Şərqi doğru irəliləməyə başlayan türk tayfaları (bunların içərisində oğuz qrupuna aid olan- salurlar, bayatlar, bayandırlar, qaramanlar və s. var idi) özləri də müxtəlif ləhcələrdə danışır. A.N.Samoyloviç qeyd edirdi ki, günümüzdə gəlib çatan türk ədəbi dilinə aid əsərləri XIII-XIV yüzilliklərə aid etmək olar. M.Mansuroğlu isə Anadoluya səlcuqlarla birlikdə gələn türklərin “eski Türk kültürünün temsilçileri olmadığını”(?!-G.B.) irəli sürmüşdür [1, səh.6]. Onun fikrincə, bu, türklərin öz yazılarının olmadığından, buna görə də ərəb və fars dillərində yazmaq məcburiyyətində qaldıqlarından irəli gəlirdi. Biz, əlbəttə, ərəb və fars qrafikasının tarixin müəyyən mərhələsində türk dilləri üçün əsas götürülməsi faktını türklərin qədim “türk mədəniyyətinin təmsilçiləri olmaması” üçün səbəb hesab etmirik.

Avropada Türk-Azərbaycan dilinə aid ilk əsərlər XIV əsrin sonlarından etibarən yazılmağa başlamışdır. Bunlardan ilk olaraq İ.Şiltberger (1427), Pietro Ferraguto (1611), Pietro della Valle (1620), B.

Pianzola [2] Poletti Andrea [3] və digərlərinin adlarını çəkmək olar. Bu isə hələ orta əsrlərdə Qərb dünyasında Türk-Azərbaycan dili və mədəniyyətinə olan marağın göstəricisidir. Bəkir Çobanzadə yazırdı ki, qrammatika Şərqdə dini kitabları, Qərbdə isə qədim ədəbiyyat memoriallarını düzgün anlamaq zərurətindən irəli gəlmişdir. Orta əsrlərdə bu sahədə aparılan araşdırmaların əsas məqsədinin dini mətnlərin öyrənilməsi və missionerlik fəaliyyətinin başqa ölkələrə doğru genişləndirilməsi ilə sıx bağlı olduğu düşünülür [bax: 4, səh.106]. Lakin araşdırmamız onu da müəyyən edir ki, bu məqsədlər arasında həm də siyasi-diplomatik əlaqələrin qurulması, Venesiya Respublikası kimi qüvvətli dəniz dövlətinin öz sərhədləri yaxınlığında digər güc mərkəzinin - Osmanlıların -möhkəmlənməsi ilə də əlaqədar idi.

Qərbdə şərqşünaslığa olan marağın miqyasını müəyyənləşdirmək üçün bir sıra mənbələrin adlarını çəkməyi məqsəduyğun hesab edirik: Xorvatiyalı humanist Lüdovik Krijeviç Tuberonun (Ludovik Crijevic Tuberon) *De Turcarum Origine, Moribus, & Rebus Gestis Commentariis* (Floransa, 1590); Alman diplomat İohan Lövenklau (Johannes Löwenklau) *Historiae Musulmanae Turcorum* (Frankfurt, 1590); Alman humanist Yoaxim Kamerar (Joachim Camerarius) *De Rebus Turcicis Commentarii Duo* (Frankfurt, 1598); italyan dilçi alimi Pietro Ferraguto-nun *Grammatica Turchesca* (1611); Alman dilçi və şərqşünası Yeronim Miqizanın (Hieronymus Megiser) *Institutionum Linguae Turcicae Libri Quattuor* (Leipzig, 1617); Fransız şərqşünası Andre dü Ryenin *Rudimenta Grammatica Linguae Turcicae* (Paris, 1630); Yeddi il Türkiyədə yaşamış macar soylu Yakob Harşani-Nağın (Jakab Harsányi-Nagy) *Colloquia Familiaria Turcico-Latina seu Status Turcicus Loquens* (Köln, 1672); Alman şərqşünası J.D.Şifedekerin (J.D. Schieferdecker) *Grammatica Turcica* (Weissenburg, 1695); F. Meninskinin *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, et Persicae: Lexicon Turcico-Arabico-Persicum & Grammatica Turcica* (Viyana, 1680) və ayrıca əlavə olaraq nəşr etdiyi Latınca-Osmanlıca kiçik lüğət *Onomasticum* (Viyana, 1687) əsəri və bir çox adlarını çəkmədiyimiz əsərlər. [4, s.114-116].

Hələ 1500-1600-cü illərdə məqsədyönlü qələmə alınmış və missionerlik və ya tədqiqat yönümlü araşdırmaları nəzərə almasaq belə, Türk-Azərbaycan, ərəb-fars dilinin izlərini bir çox öncəki mərhələlərə aid qədim əlyazmalarda da müşahidə etmək olar. Bu mərhələdə hələ qrammatik qaydalar, morfoloji xüsusiyyətlər və ya sintaktik quruluşdan bəhs etmək yersizdir. Belə ki, yeni dünyanın ilk təzahürü onun yad elementləri olan fərqli təfəkkür xüsusiyyətlərinə xas ifadə və anlayışların

təqdimatında öz əksini tapmışdır. Burada hələ sırf şərqşünaslıq ənənələri deyil, yeni təfəkkür modeli ilə qarşı-qarşıya dayanan ayrı-ayrı fərdlərin fərqli dil faktlarını ifadə etməsi üçün yaranan ilkin tələbat və çatışmazlıqlardan söhbət gedir.

Öz mənafeyi naminə Osmanlıya xüsusi “diqqət” göstərən, Aralıq və Qara dəniz hövzəsində özünəməxsus mövqeyə malik Venesiya Respublikası bir-birinin ardınca öz elçilərini şərq kəşfiyyatlarına yönəlmişdir. Bu baxımdan bir tərəfdən Qafqaz sərhədlərində yaranan Ağqoyunlu dövləti və onun hökmdarı Uzun Həsənin sarayına, digər tərəfdən Konstantinopola “Böyük Qapı”ya göndərilən Venesiya elçilərinin orta əsr əlyazmalarında Türk-Azərbaycan, ərəb-fars mənşəli ifadələrin əks olunması maraqlıdır. Bu məqamda Lukas Notarasın (1453) dilçilik baxımından irəlində aydınlıq gətirəcəyimiz məşhur deyimini də nəzərə çatdırmaq istərdik: *“Meglio vedere in città il potere del turbante turco che non quello della tiara latina.”*- *“Şəhərdə (Konstantinopol – G.B.) türkün əmmaməsinin hökmranlığını görmək latının tacını görməkdən daha yaxşıdır”* [5]. İfadənin ilk baxışdan anlaşılmaq görünə biləcəyini nəzərə alaraq onun şərhini vermək istərdik. Katolik kilsəsini təmsil edən “latın tacı” ifadəsi burada İslam dini və ya müsəlman hakimiyyətini təmsil edən “türk əmmaməsi” ilə qarşılaşdırılmışdır. Konstantinopolun fəthi ərəfəsində Bizans imperiyasının sonuncu hersoqu, yunan mənşəli L.Notaras tərəfindən söylənilən bu ifadə katolik kilsəsindənə Osmanlı himayəsinin üstün tutulmasını aydınlığı ilə əks etdirir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz və hələ Azərbaycan oxucusuna məlum olmayan Venesiya mənbələrində rast gəlinən ifadə və anlayışları təhlil edərkən məlum olur ki, burada ilk növbədə səs cildinin təqlidinə əsaslanan mənimsəmə üstünlük təşkil edir. Konkret olaraq məşhur italyan, daha doğrusu, venesiyalı səyyah və diplomat, Uzun Həsənin sarayında elçilikdə olan Cozafat Barbaro (Giosafat Barbaro) 1487-ci ildə qələmə aldığı “Səyahətnamə”sində bu cür səs təqlidi alınmaları müşahidə etmək olar. C.Barbaro yazır: *“Essendo un giorno io sotto el paviglione de un Turco amico mio, capitò li uno di quelli dravis...”* - *“Bir gün bir türk dostumun çadırında olarkən o dərviş-lərdən biri gəldi...”* [6, səh.167]. Qeyd edək ki, müasir italyan dilində “derviscio” formasını alan ərəb-fars mənşəli “درويش” – “darwīsh” sözü “kasıb”, “fiziki dünyadan əl çəkən” dindar insan anlamını ifadə edir və orta əsrlərdə daha çox “dravis”/ “darvis” formasında italyan dilinə daxil olmuşdur.

Digər bir hadisənin nəqlində C. Barbaro qeyd edir ki, “Venne la cosa ad orecchie dil signor el qual lo misse nelle man del *cadi* laschar” – “Bu söhbət hökmdarın qulağına çatdı və o, həmin bu şəxsi *qazi*-nin mühakiməsinə verdi” (yənə orada). Ərəb mənşəli “قاضی” sözündən olan bu leksik vahidin C.Barbaronun hekayəsində yer alması və onun italyan dilinə sırf türk dilindən keçməsi də şübhə doğurmur. M.Viallon qeyd edirdi ki, italyan-venesiya dili ilə türk dilləri o qədər fərqli dil sistemlərinə malikdirlər ki, bu dillərdə heç bir linqvistik kontaminasiya mövcud deyil və dil mübadiləsi anlayışları olduğu kimi mənimsəməklə məhdudlaşır [7, səh.7]. C.Barbaronun yazılarında belə mənimsəmələr az deyil. Məs: “Et questo era vero, conzosia che Buran Taiapietra nostro *truzimanno* haveva un occhio solo...” - “Və bu doğru idi, çünki, bizim *tərcüməçimiz*, Buran Tayapyetranın bir gözü var idi...” [6, səh.75]. Gildani mənşəli bu söz yahudilər vasitəsilə ərəblərə (ترجمان - *tarğumān*) keçmiş və orta əsrlərdə Qərbi dünyasında türk, ərəb və fars dillərindən “tərcümə edən şəxs”i göstərmək üçün ifadə olunmuşdur. “Truzimanno”-həmin dövrlərdə həm də savadlı, bilikli şəxs anlamında istifadə edilirdi. Lakin venesiyalılar bu sözü “interprete” – dilmanc, vasitəçi, tərcüməçi anlamında işlədirdilər. Bir çox mənbələrdə göstərilir ki, “turzimanno” – “təcüman”, yəni “tərcüməçi” və ya dil “vasitəçi”si olan bu mühüm şəxs həm osmanlı türkçəsini, həm ərəb dilini və bundan savayı ən azı, bir Avropa dilini bilməli idi. Şərqlə Qərbi əlaqələrinin vasitəçisi olan bu “tərcüməçi” fiquru mühüm diplomatik mövqeyə malik olmaqla müasir mənə tutumundan daha geniş anlayışı ifadə edirdi. C.Barbaronun əsərində “truzimanno” kimi qeydə alınan bu söz müxtəlif mənbələrdə bəzən “turzimanno”, bəzən “torcimanno” formalarını almış və müasir italyan dilində “turcimanno”, “dragomanno” şəklində mövcuddur. Yuxarıda L.Notaras-dan gətirdiyimiz sitatda yer alan “turbante turco” – “türk əmmaməsi” birləşməsindəki *turbante* sözünün məhz türk dilindən italyan dilinə keçdiyini qeyd etmək istərdik. Fars mənşəli دولبند və ya دلبنند anlamını verən bu söz türk dilinə “tülbent” şəklində keçmiş və buradan da “turbante” formasında italyan dilinə daxil olmuşdur.

Göründüyü kimi, orta əsr türk-ərəb mənşəli alınmalar əsasən realilər, yad elementlər, yəni fərqli təfəkkür və mental modellərə malik xalqların ətraf mühit və dünyagörüşündən yaranan anlayış və ifadələrin işarələnməsi ilə bağlıdır. Dini, siyasi, bəşəri “*forma mentis*”lə bağlı bu kimi məfhumları ifadə etməyin çətinliklərindən M.Barbaro (1573), G.Mororosini (1585) və digərlərinin Venesiya Senatına etdikləri məruzələrində rast gəlmək olar. Bu ifadə və anlayışların yaranmasında

coğrafi məkan, adət-ənənə və ətraf mühit də mühüm rol oynamışdır. Məs: C.Barbaronun qələmində “caviari” formasını alan və müasir italyan dilində “caviale” şəklində leksik fonda daxil olan türk mənşəli “havyar” sözü italyan dilində “h” aspiratının olmaması (səslənməməsi) nəticəsində “c” samiti ilə əvəz olunaraq türk dilindəki səslənmə formasına yaxın “caviaro”- [kaviaro] şəklini almışdır. Qara dəniz və Xəzər dənizinin ən qiymətli məhsulu kimi tanınan nərə balığı və onun kürüsü hələ orta əsrlərdə venesiyalılar arasında qiymətli və ən çox tələb olunan qida məhsulu kimi tanınırdı. Belə ki, öz səyahətlərindən bəhs edərkən Venesiya elçisi C.Barbaro yazırdı: “..ritrovai li pescatori li quali disseno haver pescato la invernata, et haver salate molte morene et *caviari*..” - “..oradakı balıqçılar qış boyu balıq tutduqlarını və çoxlu nərə balığı və *kürü* duza qoyduqlarını dedilər..” [yenə orada].

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, türk-ərəb mənşəli alınmaların böyük əksəriyyəti həm də ərzaq və qida ənənələri ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan tədqiqat obyektini olan mənbədə rast gəlinən bir sıra mənimsəmələrə digər mənbələrdə rast gəlinməməsi də maraq doğurur. Belə ki, “Səyahətnamə”də “*bossa*” kimi qeyd olunan və müvafiq qeydlə əsərin sonunda izah olunan səs təqlidi mənimsəmənin fars və türk dillərində “*pivə*” içkisini ifadə etmək üçün istifadə olunan “*būza*” sözündən olduğu bildirilir [6, s.147]. Maraqlıdır ki, XIV əsrin əvvəllərində İbn Battuta adlı ərəb səyyahının adını çəkdiyi bu içki növünün oxşar nominasiyasına dövrün digər italyan mənbələrində rast gəlmədik. İtalyan dilinin öz leksik inventarında yer alan və oxşar tərkibə malik “*birra*”-nın mövcudluğu, görünür, bu spesifik içki növünün adlanmasının daimi status qazanmasına mane olmuşdur. Oxşar halı digər “*müvəqqəti*” leksik mənimsəməyə də aid etmək olar. Belə ki, “*Mi rispose esser messa per *hibuth peres*, zoè per i idolatri.*” – “Cavab verdi ki, “*hibuth peres*”, yəni büt-pərəstlər üçün qoyulub” [6, səh. 81]. Belə ki, fars mənşəli “büt-pərəst” sözünün təhrif olunmuş variantı olan “*hibuth peres*” eyni mənbədə həm də “*burpares*” kimi qeyd alınır: “*Et io li dissi che era figura de qualchuna de le dee antique che adoravano i *burpares*, cioè li idolatri*” – “Cavab verdim ki, o, *burpares*-lərin yəni büt-pərəstlərin sitayiş etdiyi hansısa qədim ilahələrdən biridir” [6, səh.126]. İtalyan dilində “*idolatra*” mənasını verən “*but parast*” anlayışını, görünür, C.Barbaro dəqiqliklə xatırlamadığından əsərin müxtəlif hissələrində bu nominasiya vahidini fərqli şəkildə qeyd etmişdir.

M.Viallonun qeyd etdiyi kimi, ərəb qrafik qaydalarına tabe olan türk dillərinin ifadə və anlayışlarının mənimsənilməsində çox vaxt

venesiyalılar “qulaq yaddaşına” əsaslanmışlar. Belə ki, müasir italyan dilində “giannizzeri” (“gianizzeri”-[cianidzdzeri]) kimi mövcud olan “yeni çeri” (yeniçərlər) ifadəsi məhz bu növ alınmalardan olub türk dilinin tələffüz qaydalarını özündə əks etdirən tonik vurğunu da saxlamışdır [7, səh.7].

Qeyd edək ki, türk dilinin yazı qaydalarının latın qrafikasına keçməsi yalnız 1927-ci il dil islahatından sonra baş vermişdir. Bu dövrə qədər türk dili mürəkkəbliyinə görə ərəb dili ilə müqayisə edilirdi. Təsadüfi deyil ki, müasir italyan dilinin frazeoloji lüğətində yer alan “parlare turco” – “türkcə danışmaq” idiomatik ifadəsi “parlare arabo” – “ərəbcə danışmaq” ifadəsi ilə sinonimlik təşkil edib “anlaşılmaz tərzdə danışmaq”, “fikrini qəliz ifadə etmək” və yaxud “aydın olmayan bir mövzudan bəhs etmək” kimi mənalarda ironik tərzdə yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilir[bax: 8].

C.Barbaronun qeyd edilən “hibuth peres” və “burpares” kimi ikili nominasiya vahidləri də, çox güman ki, M.Viallonun bəhs etdiyi “qulaq yaddaşı”nın fəsadı olaraq ortaya çıxır. Belə ki, əsərin sonradan, yəni real xronoloji əsasda deyil, “yaddaşa əsaslanan” (bax: Barbaro, “*Səyahətnamə*”) ardıcılıqda qələmə alındığını nəzərə alsaq, bunun səbəbini anlamaq olar.

M.Viallonun fikrincə, əsrlər boyu davam edən sülh-müharibə əvəzlənməsini nəzərə alsaq, Venesiya – Osmanlı əlaqələrinin linqvistik, mədəni, ədəbi-bədii səviyyədə qarşılıqlı təsir və inkişafının məntiqi aspektdə olduğunu deyə bilərik. Bu baxımdan müəllif Venesiya – Türk əlaqələrinin inkişafını üç müstəvidə araşdırır: dil, mədəniyyət və ədəbiyyat. [7, səh. 5]. Əlbəttə, fərdlər arasında ilk əlaqə və mübadilənin ünsiyyət vasitəsilə yarandığını nəzərə alsaq, Osmanlı imperiyası ilə Venesiya Respublikasının əlaqələrində türk dilinin əhəmiyyətini anlamaq olar. Böyük Osmanlı İmperiyasında türk dilinin hələ vahid dil olmadığı dövrlərdə, bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən ayrı-ayrı yerli dialekt və ləhçələr Venesiya səfirləri üçün çətinlik yaradırdı. Venesiyalı türkoloq Pietro Businello təsadüfi deyil ki, “...Avropada türk dili heç istifadə olunmur...”^{*}deyə fikir bildirmişdir. Yalnız 1688-ci ildə Cambattista Donanın (Giambattista Donà) *Lettera de' Turchi* əsərinin işıq üzü görməsindən sonra Venesiyada siyası, ticari və diplomatik danışıqların tərcüməsi üçün yeni mərhələ başlanmışdır. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, araşdırmaya cəlb etdiyimiz XV əsr əlyazmaları

^{*}Pietro Busenello, *Lettere informative della cose de' Turchi*, 1744, p. 95

müasir italyan dilindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən Venesiya dialektində qələmə alınmışdır. Burada həmçinin orta əsr ənənələrinə uyğun olaraq latın dilinin xalq danışığı forması da müşahidə olunur. Bununla belə, təhlil etdiyimiz mətnlərdə türk-ərəb dilinə aid ifadə və anlayışları aşkar etmək müəyyən etimoloji araşdırmalar nəticəsində mümkün olmuşdur.

İtalyan dilinin lüğət fonduna daxil olan Türk-ərəb mənşəli alınmaların daha çox məişət, ticarət, gündəlik həyat tərzini, adət-ənənə və davranış qaydalarından tutmuş, siyasi-diplomatik leksika, sosial struktur, dənizçilik, hərbi sahəyə qədər geniş məzmunu əhatə etdiyini aşkar etmək mümkündür. Belə ki, italyan xalqının gündəlik həyat tərzinin ayrılmaz hissəsi olan “caffè” (qəhvə)-nin məhz türk-ərəb mənşəli alınma olduğunu qeyd etmək Şərqi Qərba verdiyi mədəniyyət elementlərinin əhəmiyyətini göstərmək üçün kifayətdir. İlk dəfə P.Alpini tərəfindən *De Plantis Aegipti* (1592) əsərində təsvir olunan bu bitki növü XIV əsrdə sufilər tərəfindən dua mərasimlərində uzun müddət ayıq qalmaq üçün istifadə olunmuşdur[9]. İlk mənəsi ərəb mənşəli “قهوه” sözündən olan və orta əsrlərdə Osmanlı türkləri tərəfindən geniş istifadə olunan bu içki “kahve” adı ilə tanınmış və venesiyalılar tərəfindən italyan mədəniyyətinə gətirilmişdir. Venesiya mədəniyyətinə çox illər sonra daxil olan bu içki 1475-ci ildə ilk dəfə İstanbula gətirilir. Orta əsrlərdə ərəb ənənələrinə uyğun olaraq dəmləmə şəklində hazırlanan bu içki növünün hal-hazırda İtaliyada 50 -yə yaxın hazırlanma qaydası mövcuddur[10; 11].

İtalyan dilinin lüğət fonduna daxil olan türk mənşəli “köşk” sözündən olan “chiosco” (chiosco [kiosko]); ərəb dilindən türk dilinə “şərbət” formasında keçən “sorbetto”; ərəb mənşəli “qaftān”, türk dilində “kaftan” formasını alaraq italyan dilinə daxil olan “caftano”(caftano-[kaftano]); fars mənşəli “tabseh”, “tabeh” (xalça) sözündən olan “tappeto”, türk dilindən “bey-armudu” ifadəsindən yarandığı güman edilən “bergamotto” (berqamot) kimi anlayışlar da buna misal ola bilər [7, səh.7].

C.Barbaronun tədqiqatına cəlb olunan bu avtobioqrafik və məruzə xarakterli əsərində bəzən müəllifin rastlaşdığı reallıqlar məişət üslubunda təsvir olunmuşdur. Məs: “Allozato che è el signor, subito li bazari mettono zoso...” – “Hökmdar bir yerdə məskən saldıqda dərhal bazarlar açılırdı...”.[6, səh.83] Nümunədə gördüyümüz “bazar” sözü müasir italyan dilinin lüğət tərkibinə ərəb və fars dillərindən keçmişdir (بازار – bāzār).

Digər tərəfdən orta əsr mənbələrində, xüsusilə saray vəzifələri və titullarının da italyan dilinin passiv fondunda yer aldığını qeyd etmək

lazımdır. “Pascià” – paşa, “visir”- vəzir, “sultano”-sultan, “gabella”- vergi kimi anlayışlar dilin aktiv fondunda işləklilik qazanmasalar da, bəzi ifadə və anlayışlar daxilində, nitqdə istifadə olunur. Məs: İtalyan dilinin frazeoloji lüğətinə daxil olan “vivere come un *pascià*”- ifadəsi bir çox hallarda kontekst daxilində ironik mənə çaları qazanaraq “kef çəkmək” (hərfi anlamda –“*paşa* kimi yaşamaq”, yəni, gözəl, qayğısız həyat sürmək) mənasında işləklilik nümayiş etdirir. Sonuncu nümunə, yəni “gabella” ilə bağlı bir məsələni aydınlaşdırmaq istərdik. Sadalanan digər alınmalardan fərqli olaraq ərəb mənşəli “قَبَالَة” –“qabāla”/ “al- qabāla” – “zəmanət”, “girov”, “müqavilə” mənələrindən əmələ gələn və vergi növünü göstərən “gabella” sözünün italyan dilinə ilkin olaraq fərqli anlamda daxil olmasını güman edirik. Belə ki, araşdırılan tarixi mənbələrdə rast gəlinən fikrə nəzər yetirək: “Essendo in questa terra in un fontego con quelli de la caravana, colui da la *gabella* (el quale era li) andava sopravvedendo chi erano quelli che dovevan pagar...” – “Bu şəhərdə karvandan olan adamlarla birgə bir anbarda olarkən vergi yığan (orada olan şəxs) gələrək kimin vergi ödəməli olduğunu

yoxlayırdı...”. Göründüyü kimi, orta əsr əlyazmasında rast gəlinən “colui da la *gabella*”- “vergi

ilə məşğul olan”, yəni “vergiyığan” ifadəsi müasir italyan dilinin lüğət fondunda yer alan “gabella”= “tassa”/ “imposta” – vergi, rüsum – anlayışlarından əlavə həm də bu növ vergini yığan şəxsin özünün adlandırılması üçün də istifadə edilmişdir [12]. Göstərilən nümunədə digər

bir sözün – “fondaco”-nun da ərəb mənşəli “فندق”- *funduk* sözündən olub, hərfi mənada “ev-anbar” anlayışını ifadə etdiyini bildirmək istərdik. Müasir ərəb ədəbi dilində “mehmanxana” mənasını verən bu söz orta əsrlərdə, əsasən, dəniz şəhərlərinə xas olaraq malların saxlanıldığı “tikili” mənasını ifadə etmişdir [13].

Qeyd edək ki, təhlil olunan mənbələrdən gətirdiyimiz iqtibaslar bir çox hallarda italyan dilinin lüğət fondunda bu və ya digər dərəcədə yer almış ifadələr olduğu təqdirdə digərləri haqqında bunu demək mümkün deyildir. Sözügedən səyahətnamələrdə rast gəlinən Türk-Azərbaycan mənşəli “Bosagaz” - [bozaqadz] (bos agaz) adlı yerdən danışarkən müəllif özü də izah edir. O, bu barədə yazır ki, “...bu adın mənası *boz ağac*” deməkdir [6, səh.74]. Digər bu növ leksik mənimsəmə: “Li homini di fatti sonno valentissimi et animosissimi, in tanto che alcun di loro per excellentia fi chiamato *talubagater*, che vuol dir matto valente...”- “Hərbiçilər çox təcrübəli və cəsur idilər və hətta bəzilərinə cəsurluğuna görə dəliqanlı mənasını verən *talubagater* (talubaqater) adı verilirdi...”- burada ifadə

olunan “talubagater” sözünün türk-fars mənşəli “ulu-bahadır”-dan mənimsənilmə olduğu güman edilir (bax: Səyahətnamə, qeyd, s.249). Nümunədən də görüldüyü kimi, müəllif bu anlayışın izahını verməyə cəhd etmiş və həmin sözün “dəliqanlı” mənasını verdiyini qeyd etmişdir. C.Barbaro hətta venesiyalılarda “gözəl”, “müdrük” anlamını verən “Pietro el savio” (müdrük Pyetro) , “Paulo el bello” (gözəl Paulo) ilə müqayisələr də aparmışdır. Qeyd etmək istərdik ki, bu nümunələrdə yer alan ifadələr iki fərqli xalqın etik-mənəvi priotetlərinin üzə çıxarılmasında xüsusi önəm daşıyır.

Bir məsələni də diqqətdən qaçıрмаq olmaz ki, M.Viallon Venesiya-Türk diplomatik-ticari əlaqələrinin sıx olmasına baxmayaraq, XV-XVI əsrlərdə türk dilinin italyan dilinə təsirinin səthi olduğunu iddia edir. Müəllif, bu “səthi təsirin” səbəbini Osmanlı imperiyasının mütləq hakimiyyət quruluşu və müstəbid idarə üsulu ilə izah edir və onu Venesiyanın azad zadəgan zümrəsinə qarşı qoyur. Lakin müəllif özü də bir qədər əvvəldə dini-fəlsəfi inqilablar əsrinə İnkvizisiya məhkəməsinin türk dünyasından gələ biləcək təhlükələri nəzarət altında saxladığını və buna baxmayaraq “*..mentre la Venezia ufficiale conserva un disprezzo distante per una società disordinata e per una politica dominata dalla figura despotica del sultano, lo stesso patriziato sviluppato, in privato, un interesse sempre maggiore per un mondo nuovo e raffinato.*”- “..rəsmi Venesiya sultanın müstəbid idarəsinə və qaydasız cəmiyyətə qarşı uzaqdan nifrət bəsləsə də, patrisilər ayrılıqda bu yeni və gözəl mədəniyyətə getdikcə daha çox maraq göstərirdilər” – deyərək əks fikir də bildirmişdir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, ərəb əlifbası ilə ilk çap olunan Quranın məhz Venesiyada 1537-1538-ci illərdə nəşr edilməsi faktı məlumdur. 1987-ci ildə Venesiya kitabxanasında tapılan həmin nüsxə Alessandro Paqanini tərəfindən nəşr olunmuş və hal hazırda Marçiano kitabxanasında qorunub saxlanılır[14].

Biz isə düşünürük ki, istər qeyd edilən dövrlərdə, istərsə də ondan əvvəlki və sonrakı dövrlərdə kifayət qədər çoxlu sayda türk-ərəb mənşəli anlayış və ifadələr italyan dilinin və xüsusilə də Venesiya respublikası dövründə Venesiya dialektinin leksik inventarına daxil olaraq bu xalqın təfəkkür modelini zənginləşdirmişdir. Bunu istər Venesiya mənbələrinin özündə mövcud olan qədim əlyazmalarda rast gəlinən anlayış və ifadələr, istərsə də ümumilikdə italyan dilinin lüğət tərkibində yer alan müxtəlif söz və terminlər sübut edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Kononov A.N. Türk dili araştırmaları tarihi. 2006, 144s.
2. Pianzola Bernardino. Grammatica dizionarij, e colloquj per imparare le lingue italiana, greca-volgare, e turca...Padova, 1789, 87 p.
3. Poletti Andrea, Regia Biblioteca Pubblica di Lucca, Gesuiti: Collegio Romano. Cronologia historica scritta in lingua turca, persiana, & araba... appresso Andrea Poletti all'Italia, 1697, 206p.
4. Kazımbəy M. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov. Bakı: Zərdabi LTD, 2017, 1007s.
5. http://www.claudiomutti.com/printable.php?id_news=22
6. Lockhart L., Morozzo R. della Rocca, Tiepolo M.F. I viaggi in Persia degli ambasciatori Veneti Barbaro e Contarini. Roma 1973, 367 p.
7. Viallon M. Venezia ottomana nel Cinquecento / Epirotica chronica Ioannina, 2008, 42, pp.41-60.
8. <http://dizionari.corriere.it/dizionario-modi-dire/P/parlare.shtml>
9. <http://www.treccani.it/enciclopedia/caffe/>
10. <http://www.agrodolce.it/2014/10/31/tutti-i-modi-per-prendere-un-caffe-al-bar/>
11. <http://www.etimoitaliano.it/2014/04/caffe.html>
12. <http://www.treccani.it/vocabolario/ricerca/gabella/5/>
13. <https://www.etimo.it/?term=fondaco>
14. http://www.glistatigenerali.com/religione_storia-cultura/trentanni-fa-a-veneziah-fu-scoperto-il-corano-stampato-piu-antico-del-mondo/

Байрамова Гюнель

**Особенности использования турецко-арабских выражений
в средневековых Венецианских письменных источниках**

Резюме

Приход тюркского языка в Европу совпадает с размещением турков на Балканском полуострове, созданием Османской империи и ее укоренением до ближайших границ Запада. В начальном этапе этот процесс не может быть отнесен к массовому. При анализе выражений и понятий, найденных в венецианских источниках, ясно, что здесь в основном доминирует звуковая имитация. Турецко-

арабские слова, которые включены в словарь итальянской лексики, обогатили лексическое содержание этого языка.

Bayramova Gunel

**Features of the use of Turkish-Arabic expressions in
medieval Venetian written sources**

Summary

The arrival of the Turkic language in Europe coincides with the settlement of the Turks in the Balkan Peninsula, the establishment of the Ottoman Empire and its entrenchment to the nearest Western borders. At the initial stage, this process can not be attributed to mass. When analyzing the expressions and the concepts found in Venetian sources, it is clear that the sound imitation is predominant here. The Turkish-Arabic words included in the Italian vocabulary, enriched the lexical content of this language.